

УДК 351.746.1(477)

В.Т. Окіпнюк,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Національної академії
Служби безпеки України, м. Київ, Україна

ЮРИДИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УСРР У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (КІНЕЦЬ 1920-х – СЕРЕДИНА 1930-х РОКІВ)

У статті досліджено юридичні акти, які регулювали порядок проведення слідства органами державної безпеки УСРР у період формування тоталітарного режиму. Встановлено, що проведення ними слідства не було передбачено Кримінально-процесуальним кодексом УСРР, а дозволялось як виняток окремими нормативними актами. Слідча діяльність органів державної безпеки у цей період супроводжувалось численними порушеннями процесуального законодавства, прав особистості та відвертим свавіллям.

Ключові слова: слідство, органи державної безпеки, тоталітарний режим, порушення прав особистості.

В статье исследованы юридические акты, которые регулировали порядок проведения следствия органами государственной безопасности УССР в период формирования тоталитарного режима. Установлено, что проведение ими следствия не было предусмотрено Уголовно-процессуальным кодексом УССР, а разрешалось как исключение отдельными нормативными актами. Следственная деятельность органов государственной безопасности в этот период сопровождалась многочисленными нарушениями процессуального законодательства, прав личности и откровенным произволом.

Ключевые слова: следствие, органы государственной безопасности, тоталитарный режим, нарушение прав личности.

Історіографія проблем радянського тоталітаризму, особливо політичних репресій, сьогодні надзвичайно репрезентативна. У працях І.Б. Усенка, О.М. Мироненка, О.П. Бенька, І.Г. Біласа, Л.П. Рассказова, О.М. Шармар, О.І. Олійника, В.В. Ченцова, С.І. Білокося, Р.М. Подкура, В.М. Нікольського, В.І. Пристайка, Ю.І. Шаповала, В.А. Золотарьова, В.М. Чиснікова та інших досліджено різноманітні аспекти функціонування репресивного механізму радянського тоталітарного режиму. Водночас належного історико-правового аналізу процесуальної діяльності органів державної безпеки як основних виконавців державної репресивної політики на початковому етапі формування тоталітарного режиму в УСРР немає.

Метою статті є висвітлення особливостей юридичного регулювання слідчої діяльності органів державної безпеки УСРР у період формування тоталітарного режиму.

Після ліквідації на початку 1920-х рр. слідчої частини як окремого підрозділу в системі ДПУ функції слідства почали здійснювати уповноважені відповідних

оперативних підрозділів. Незважаючи на те, що Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1927 р. визнавав органи ДПУ органами дізнання, окремими нормативними актами вищих органів влади, за винятком процесуального законодавства, їм надавалось право проводити попереднє слідство.

Вказані негативні тенденції у процесуальній діяльності органів державної безпеки особливо посилилися у період масових репресій, що розпочалися з початку 1930-х рр. Проведення примусової колективізації супроводжувалося заходами з “ліквідації куркульства як класу”, тобто масштабними арештами та депортаціями українського селянства. Так, наприклад, станом на 17 лютого 1930 р. органами ДПУ УСРР в рамках операції з виселення “куркулів” було заарештовано майже 15 тис. осіб [1, с. 190–191].

Переважна більшість справ арештованих осіб передавалась на розгляд позасудових органів – Судової трійки або Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР. Слідство велось із чисельними порушеннями норм процесуального законодавства та відомчих наказів ДПУ–ОДПУ. Обвинувачення у більшості справ, насамперед про вчинені терористичні акти, базувалося на неперевіраних, непідтверджених даних, які надавались свідками. Очних ставок свідків і обвинувачених не проводилось. Допити обвинувачених мали формальний характер, їх показання фіксувались у протоколах тенденційно, винятково для того, щоб довести винуватість особи. Відносно окремих заарештованих за основу обвинувачення брали їх попередню діяльність, яка взагалі не містила складу злочину, а самі обвинувачення мали “відверто абсурдний” характер. Часто обвинувальні вирокі у справі не відповідали матеріалам слідства. Масового поширення набула практика безпідставних арештів.

Все це змусило керівництво ДПУ УСРР спільно з прокуратурою видати кілька нормативних актів, спрямованих на упорядкування провадження слідства органами державної безпеки та покращення прокурорського нагляду за цією діяльністю. Насамперед, це директиви ДПУ УСРР від 18 лютого 1930 р. № 47206, “Про дефекти в слідчій роботі ДПУ” від 1 березня 1930 р. № 51296, від 20 березня 1930 р. № 58485, “Про дефекти в слідчій роботі” від 4 квітня 1930 р. № 63944, циркулярний лист НКЮ УСРР від 28 березня 1930 р. № 53829 [2, арк. 41–47]. Наказом ДПУ УСРР від 4 серпня 1931 р. № 190 була підтверджена чинність на території УСРР наказу ОДПУ № 364/212–1931 р. “Про дотримання нормальних строків слідства” [3, арк. 105]. Однак указані акти, констатуєчи факти масових необґрунтованих арештів та інші грубі порушення у провадженні слідства, вважали їх лише “огріхами”, “помилками”, “дефектами”, “неправильними діями” в слідчій діяльності місцевих органів державної безпеки та орієнтували на подальше продовження незаконних репресій але з дотриманням “класового підходу” та врахуванням “соціальної належності” обвинуваченого при обранні до нього “заходів соціального захисту”.

Тому зрозуміло, що зупинити вакханалію свавільних арештів і порушень у процесуальній діяльності органів державної безпеки зазначені нормативні акти, звичайно, не могли. Репресії продовжувались. Так, внаслідок проведеної ДПУ УСРР в березні 1931 р. операції з “вилучення активних контрреволюційних елементів села”, було заарештовано майже 19 тис. осіб. До початку червня цього ж року – ще 35 тис. селян. А за період з 1 червня до 9 липня 1931 р. за межі УСРР було виселено 131 409 сільських жителів [1, с. 708–711].

Крім цього, органи ДПУ УСРР на початку 1930-х рр. сфабрикували низку кримінальних справ проти української наукової та творчої інтелігенції,

представників Української автокефальної православної церкви, колишніх членів українських соціалістичних партій, діячів Української Центральної Ради, Української Народної Республіки та інших категорій “неблагонадійних” і небезпечних для більшовицького режиму осіб – “Спілки визволення України” (1929–1930 рр.), “Промпартії” (1930 р.), “Контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України” (1930 р.), “Союзу визволення робітників і селян” (1930 р.), “Весна” (1930–1931 рр.), “Українського національного центру” (1930–1931 рр.), “Українського інженерного центру” (1930–1931 рр.), “Трудової селянської партії” (1931 р.), “Української військової організації” (1932–1933 рр.) тощо.

При цьому порушення процесуальних норм у процесі проведення слідства ставало масовим явищем. Наприклад, під час обстеження у грудні 1931 р. Одеським оперсектором ДПУ Березовського райапарату ДПУ було виявлено, що 50 підслідних осіб без будь-яких постанов і без оформлення слідчих справ були вислані на Урал. Мали місце й інші суттєві вади у провадженні слідства [4, арк. 17].

Під час арештів і обшуків документи, відібрані у заарештованих осіб, не фіксувались, зберігались без описів і через це часто втрачались. Тому відповідно до наказу ОДПУ № 10–1932 р., оголошеного наказом ДПУ УСРР від 31 січня 1932 р. № 31, пропонувалось вилучені у заарештованих осіб особисті документи заносити в особливий опис, який разом із документами долучався окремим конвертом до матеріалів справи. У разі звільнення заарештованих документи мали відразу їм повертатись під розписку [4, арк. 16].

Катастрофічність ситуації, що склалася у сфері реалізації каральної політики, а, відповідно, й у здійсненні слідчої діяльності органів державної безпеки як її основних виконавців, змушено було визнати й вище партійно-державне керівництво СРСР. У виданій 8 травня 1933 р. інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зазначалось, що на селі продовжується практика “масових безладних арештів”, заарештовують “... всі, кому тільки забажається і хто, власне кажучи, не має жодного права арештовувати”. Органи ОДПУ “... втрачають відчуття міри та часто проводять арешти без усяких підстав...” [5, арк. 746–748].

У цих умовах, не відмовляючись загалом від “застосування масових виселень і гострих форм репресій”, керівництво СРСР утім дещо обмежувало свавілля у сфері проведення арештів. Насамперед заборонялось провадження арештів органами, які на це не були уповноважені законом. Арешти тепер могли здійснювати органи прокуратури, ОДПУ та начальники міліції. При цьому останні мали право робити це тільки за погодженням із прокуратурою або райуповноваженим ОДПУ.

Органам ОДПУ для провадження арешту потрібно було отримати попередню згоду органів прокурорського нагляду по всіх справах, окрім справ про терористичні акти, вибухи, підпали, шпигунство, перебіжчиків, “політичний бандитизм” і “контрреволюційні антипартійні угруповання”. Але розслідування саме цих категорій справ, як правило, й призводило до незаконних політичних репресій.

Так само заборонялось застосування арешту як запобіжного заходу за нетяжкі злочини. Дозволялось взяти під арешт в якості запобіжного заходу тільки осіб, яких обвинувачували у справах про “контрреволюцію”, “терористичні акти”, “шкідництво”, бандитизм і грабежі, шпигунство, перехід кордону та контрабанду, вбивства і тяжкі поранення, значні розкрадання та розтрати, професійну спекуляцію, валютчиків і фальшивомонетників, злісних хуліганів і професійних рецидивістів. Таким чином, застосування арешту як запобіжного заходу зберігалось майже в усіх справах, за якими вели попереднє слідство органи державної безпеки.

Отже, інструкція від 8 травня 1933 р. внесла певні корективи в організацію слідчої діяльності органів ДПУ УСРР, зокрема щодо введення обов'язковості санкцій прокуратури на здійснення арештів. Однак, із цієї норми були винятки, які практично нівелювали її чинність. Слід додати також, що зазначена інструкція фактично констатувала масовий правовий нігілізм радянського державного і партійного апарату, відверте ігнорування ним норм кримінально-процесуального законодавства.

До того ж виданий на виконання постанови наказ ДПУ УСРР від 23 травня 1933 р. № 230 орієнтував органи державної безпеки не на пом'якшення каральної діяльності, а на покращення методів роботи з “ліквідації класового ворога на селі”, нанесення по ньому “ударів більш влучних і організованих”. З цієї метою наказувалось поглибити агентурну роботу в усіх напрямках [2, арк. 78–75].

На необхідності обов'язкового дотримання органами державної безпеки порядку провадження арештів, передбаченого інструкцією від 8 травня 1933 р., наголошувалось у наказі ДПУ УСРР “Про неприпустимість порушення порядку провадження арештів” від 21 жовтня 1933 р. № 499. Усі факти порушень цього порядку мали розслідуватись особливоуповноваженим при Колегії ДПУ УСРР [2, арк. 103].

Однак, як зазначалось у наказі ДПУ УСРР від 22 лютого 1934 р. № 010, у практиці діяльності органів державної безпеки УСРР продовжували фіксуватись грубі порушення “революційної законності” та невиконання інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Недотримувались встановлені кримінально-процесуальним законодавством строки ведення слідства та тримання під вартою заарештованих осіб. Несвоєчасно подавались або взагалі не подавались клопотання про подовження строків ведення слідства в порядку наказу ОДПУ № 00367–1933 р. і директиви ДПУ УСРР від 7 грудня 1934 р. № 224910. Контроль за усуненням цих порушень керівництво ДПУ УСРР покладало на начальників місцевих органів ДПУ УСРР і начальника ОСВ ДПУ УСРР [2, арк. 1].

Крім цього, незважаючи на прийняття інструкції від 8 травня 1933 р., зберігалися певні особливості здійснення арештів і ведення слідства по окремих категоріях осіб. Насамперед це стосувалось іноземців. Згідно з наказами ОДПУ від 5 квітня 1927 р. № 68/24, ДПУ УСРР від 7 травня 1927 р. № 148 і директивою ДПУ УСРР від 24 червня 1927 р. № 059269 іноземних підданих, переважно китайців, турків, латвійців, естонців та інших, які постійно займались контрабандою, дозволялось заарештовувати за умови обов'язкового попереднього погодження з КРВ ДПУ УСРР [2, арк. 9]. А наказом ДПУ УСРР від 4 листопада 1931 р. № 261, яким підтверджувалась чинність на території УСРР циркуляру ОДПУ “Про порядок арешту іноземно-підданих” від 22 вересня 1931 р. № 295/ГІМ, всі затримання, арешти та обшуки цієї категорії осіб органи міліції не могли здійснювати без санкції органів ДПУ [3, арк. 142].

Встановлювався особливий порядок ведення слідства відносно негласного апарату органів державної безпеки. Циркуляр ДПУ УСРР “Про порядок ведення слідства у справах двійників” від 12 липня 1928 р. № 72047 передбачав, що розгляд справ секретних співробітників ДПУ мав здійснюватись НС зі збереженням в таємниці належності особи до негласного апарату органів державної безпеки. Матеріали, які висвітлювали діяльність обвинуваченого за завданнями органів державної безпеки, до обвинувального висновку не включались, а додавались до слідчої справи у формі секретного меморандуму [2, арк. 37].

Відповідно до наказу ОДПУ № 167/97–1931 р., циркулярів ОДПУ від 21 серпня 1931 р. № 272 і ДПУ УСРР від 30 серпня 1931 р. № 72/орг. арешти спеціалістів (інженерно-технічних працівників і агрономів), які працювали в промисловості та сільському господарстві, мали попередньо погоджуватися з ЕКУ ДПУ УСРР. Упродовж 24 годин з моменту арешту спеціалістів місцеві органи ДПУ мали надіслати на них до ОСВ ДПУ УСРР анкети за формою, встановленою наказом ДПУ УСРР № 37–1932 р. Про необхідність дотримання визначеної процедури додатково наголошував наказ ДПУ УСРР від 3 листопада 1933 р. № 537 [2, арк. 104].

Так само попередньої санкції з боку ДПУ УСРР, згодом НКВС УСРР, потребували арешти членів і кандидатів у члени ВКП(б). Цього вимагали циркуляр ДПУ УСРР від 30 серпня 1931 р. № 71/орг. і директива ДПУ УСРР від 13 лютого 1934 р. № 40. За їх невиконання співробітники органів державної безпеки притягались до юридичної відповідальності [6, арк. 59–60, 148].

Суттєво вплинуло на процесуальну діяльність органів державної безпеки запровадження постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. надзвичайного порядку судочинства у справах про терористичні акти. Слідство у них мало закінчуватись упродовж 10 днів, обвинувальний висновок вручався звинуваченому за добу до розгляду справи у суді. Слухання справ проводилось без участі сторін, не допускалось касаційне оскарження вироків і подання клопотань про помилування. Вирок про смертну кару мав негайно виконуватись органами НКВС. Згодом, у 1937 р., подібна процедура була поширена також на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії. Зазначені зміни у кримінально-процесуальному законодавстві посилювали каральну спрямованість у діяльності органів державної безпеки та сприяли звууженню процесуальних гарантій громадян.

Встановлений інструкцією від 8 травня 1933 р. порядок здійснення арештів органами державної безпеки продовжував діяти й після ліквідації ДПУ та створення НКВС. Інструкція була змінена з прийняттям 17 червня 1935 р. постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про порядок провадження арештів. У системі органів НКВС цей нормативний акт було оголошено до виконання спільним наказом НКВС і Прокурора СРСР від 19 червня 1935 р. № 00233 [7, арк. 56–56 (зв.)]. Тепер арешти по всіх справах без винятку, які були у провадженні органів НКВС, могли провадитись лише з дозволу відповідного прокурора. Однак щодо певної категорії осіб крім санкції прокурора на здійснення арешту органам НКВС потрібно було також отримати згоду відповідних державних або партійних органів. Якщо арешт застосовувався до членів ЦВК Союзу РСР або союзних республік, керівних і кваліфікованих (інженерів, професорів, агрономів, лікарів тощо) працівників наркоматів Союзу РСР, союзних республік або прирівняних до них центральних установ, військовослужбовців вищого, старшого та середнього начальницького складу РСЧА, а також членів ВКП(б), згоду мали надавати голови ЦВК СРСР або союзних республік, наркоми, секретарі районних, крайових, обласних комітетів ВКП(б), ЦК національних компартій або голова Комісії партійного контролю за належністю.

Ця постанова, ввівши деякі додаткові гарантії захисту для окремих категорій громадян переважно з числа партійної та державної номенклатури, певною мірою обмежила права органів НКВС на здійснення арештів, однак вона не змогла зупинити проведення масових репресій в країні.

Норми, які регулювали провадження слідства в органах державної безпеки були систематизовані в циркулярі ОДПУ “Про слідчу роботу” від 14 квітня

1934 р. № 24. Однак грубі порушення у процесуальній діяльності органів державної безпеки це не усунуло. У наказі НКВС УСРР “Про слідчу роботу” від 17 липня 1935 р. № 580 вкотре аналізувались “недоліки” слідчої роботи, яка визначалась у якості “основного елементу оперативної чекістської роботи”. До основних “недоліків” належали: “безграмотність” допитів, грубі порушення процесуальних норм і порядку оформлення справ, “неохайність” і “неграмотність” складання обвинувальних висновків. Все це призводило до того, що під час судового розгляду значна кількість слідчих справ, провадження у яких вели органи державної безпеки, припинялись, а в середньому до 40 % підсудних звільнялися [8, арк. 78–84].

Отже, у період формування тоталітарного режиму органи державної безпеки УСРР визнавались органами дізнання. Проведення ними слідства дозволялось як виняток із процесуального законодавства окремими нормативними актами. Наділення органів державної безпеки як органів дізнання обов’язком розслідування кримінальних справ свідчило про стирання відмінностей між дізнанням та попереднім слідством, сприяло спрощенню процесуальних форм досудового розслідування справ, що посилювало репресивну складову в їх діяльності.

Явна політизація процесуальної діяльності органів державної безпеки на тлі відсутності справжнього прокурорського нагляду супроводжувалась масовими порушеннями прав людини та громадянина, насамперед на свободу та особисту недоторканність, нехтуванням основними процесуальними гарантіями громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2003. Т.3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. 864 с.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 666.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 286.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 287.
5. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2001. Т. 3. Конец 1930–1933. 1008 с.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 667.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 3 (СРСР).
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 668.

REFERENCES

1. Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. “Soviet Village through the Eyes of the Cheka – OGPU – NKVD. 1918–1939. Documents and materials” / editors A. Berelovych, V. Danylov. Moscow. Vol. 3. 1930–1934. Book 1. 1930–1931 864 p. [in Russian].
2. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 666 [in Ukrainian].
3. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 286 [in Ukrainian].
4. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 287 [in Ukrainian].
5. Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 1927–1939: Dokumenty i materialy: v 5 t. “The Tragedy of Soviet Villages. Collectivization and Dispossession. 1927–1939”: Documents and materials: in 5 vol. / editors V. Danilova, R. Manning, L. Viola. Moscow: ROSSPEN, 2001. 1008 p. [in Russian].
6. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 667 [in Ukrainian].
7. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 3 (USSR) [in Ukrainian].
8. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. F. 9. Ref. 668 (USSR) [in Ukrainian].

UDC 351.746.1(477)

V.T. Okipniuk,
Candidate of Juridical Sciences, Docent,
Chief of the Chamber, National Academy of the Security
Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

**LEGAL REGULATION OF INVESTIGATIVE ACTIVITIES OF THE STATE
SECURITY ORGANIZATIONS OF THE USSR DURING THE PERIOD OF
TOTALITARIAN REGIME FORMATION (LATE 1920s – MIDDLE 1930s)**

Paper investigates the legal acts regulating the procedure for the investigation of the state security bodies of the Ukrainian SSR during the period of formation of a totalitarian regime. It was established that according to the Criminal Procedure Code of the USSR, state security bodies were recognized as the inquiry bodies. Their investigation was considered as an exception to the procedural legislation by separate legislative acts, which were adopted in each case by the higher authorities of the USSR and the Ukrainian SSR. Investigative bodies in the DPU system were eliminated, and the functions of investigation were carried out by authorized operational units. The assignment of operational officers to investigate criminal cases indicated that the distinction between the inquiry and the preliminary investigation was erased, and facilitated the simplification of the procedural forms of pre-trial investigation of cases, which strengthened the repressive component in their activities.

As a consequence, the investigative activity of the state security bodies during this period was accompanied by numerous violations of procedural legislation, individual rights and outright arbitrariness. It is proved that in the sphere of conducting investigative activities by state security bodies, especially in the matters of arrest, there was a great deal of legal nihilism and gross ignoring of regulations of criminal procedural legislation. This was stated on May 8, 1933, by the instructions of the Central Committee of the CPSU (Bolshevik) and the SNK of the USSR, according to which the sanctions of the prosecutor's office were imposed on arrests. However, according to this instruction, there were numerous exceptions that practically offset its validity. In particular, it concerned arrests of foreigners, the party and state nomenclature, and some other categories of persons.

Keywords: investigation, state security bodies, totalitarian regime, violation of individual rights.

Отримано 12.11.2018